

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

КАФЕДРА ЕКОНОМІКИ, ПІДПРИЄМНИЦТВА
ТА БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Тема: «Передумови розвитку малого та середнього підприємництва в Україні та ЄС»

Спеціальність 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність»
Освітня програма 6.076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність»

Завідувач кафедри: _____ /Карінцева О.І./

Керівник роботи: _____ /Кубатко О. В./

Виконавець: _____ /Яременко А. Г./
П.І.Б.

Група: _____ ЕН-82/2не
шифр

Суми 2022

РЕФЕРАТ

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що містить 47 найменувань. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 45 стор., у тому числі 8 таблиць, 6 рисунків, списку використаних джерел обсягом 3 сторінки.

Метою роботи є визначення ключових передумов розвитку малого та середнього підприємництва в Україні та країнах ЄС, а також дослідження основних факторів, що сповільнюють розвиток малого та середнього підприємництва.

Відповідно до поставленої мети були вирішені такі завдання:

- розглянути сутність підприємництва, сильні та слабкі сторони малого та середнього підприємництва;
- дослідити основні проблеми, з якими стикається даних сектор бізнесу;
- провести емпіричний аналіз основних факторів, що мають вплив на розвиток малого та середнього підприємництва;
- проаналізувати закордонний досвід стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва;
- визначити механізми стимулювання та підвищення ефективності малого та середнього підприємництва в Україні.

Об'єктом дослідження є мале та середнє підприємництво та фактори, що на них впливають.

Предметом дослідження є процес ефективного розвитку малого та середнього підприємництва в Україні та країнах ЄС.

Методи дослідження: у роботі були використані методи аналізу та синтезу інформації, системно-структурного та порівняльного аналізів, формально-логічний аналіз, емпіричний аналіз, узагальнення, графічна візуалізація.

Ключові слова: мале та середнє підприємництво, МСП, розвиток, фактори впливу.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА	7
1.1. Поняття підприємництва, визначення категорії МСП	7
1.2. Проблеми розвитку МСП в Україні та ЄС	13
РОЗДІЛ 2. ВИЗНАЧЕННЯ КЛЮЧОВИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ РОЗВИТКУ МСП.....	18
2.1. Методичні основи визначення факторів впливу на розвиток МСП	18
2.2 Емпіричний аналіз ключових драйверів розвитку МСП	19
РОЗДІЛ 3. ІНТЕГРАЦІЯ ДОСВІДУ ЄС В УКРАЇНСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО.....	29
3.1 Зарубіжний досвід підтримки розвитку МСП	29
3.2 Шляхи покращення розвитку МСП в Україні	39
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	43

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

МСП – мале та середнє підприємництво

ЄС – Європейський Союз

ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВСТУП

Малі та середні підприємства розглядаються як головні учасники національного та регіонального розвитку і відіграють життєво важливу роль в економіці багатьох країнах. Більше того, МСП розглядається як важливий фактор у досягненні цілей сталого розвитку, наприклад, скорочення бідності. Малі та середні підприємства у середньому становлять 95% підприємств, які надають 60-80% робочих місць у більшості країн [1], що є надзвичайно важливим фактором економіки. До того ж, МСП є не лише важливим джерелом зайнятості, вони також можуть стати джерелом інновацій та підвищення продуктивності, адже саме на МСП найлегше запровадити інновації.

Оскільки малі та середні підприємства становлять більшість у бізнес-секторі, приносять велику користь економічному та соціальному напрямкам розвитку країни, дослідження проблем, що перешкоджають розвитку МСП та факторів, що впливають на їх стан є першочерговим.

Наразі мале та середнє підприємництво стикається з безліччю перешкод, починаючи від бюрократизму та надмірного контролю державними органами, закінчуючи впливом соціально-політичних насадків: COVID-19, агресія РФ. Усі проблеми, з якими стикається цей сектор бізнесу негативно впливає не лише на його власників та акціонерів, а й на більшу кількість працюючого населення, що за статистикою, складає близько 80% в Україні. Таким чином, для підтримки та розвитку економіки країни, необхідно приділяти належну увагу проблемам МСП та факторами, що так чи інакше стримують або, навпаки, полегшують їх діяльність.

Метою роботи є визначення ключових передумов розвитку малого та середнього підприємництва в Україні та країнах ЄС, а також дослідження основних факторів, що сповільнюють розвиток малого та середнього підприємництва.

Відповідно до поставленої мети були вирішені такі завдання:

- розглянути сутність підприємництва, сильні та слабкі сторони малого та середнього підприємництва;
- дослідити основні проблеми, з якими стикається даних сектор бізнесу;
- провести емпіричний аналіз основних факторів, що мають вплив на розвиток малого та середнього підприємництва;
- проаналізувати закордонний досвід стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва;
- визначити механізми стимулювання та підвищення ефективності малого та середнього підприємництва в Україні.

Об'єктом дослідження є мале та середнє підприємництво та фактори, що на них впливають.

Предметом дослідження є процес ефективного розвитку малого та середнього підприємництва в Україні та країнах ЄС.

Методи дослідження, які були використані в процесі дослідження та обробки матеріалів: аналіз та синтез інформації, системно-структурний та порівняльний аналізи, емпіричний аналіз, узагальнення, графічна візуалізація.

Для аналізу було використано панель даних з 21 країни ЄС (Австрія, Республіка Кіпр, Чеська Республіка, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Угорщина, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія та Іспанія) протягом 2011-2020 років. Відсутність в аналізі України та інших країн ЄС спричинено відсутністю даних по обраним показникам за аналізований період.

РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

1.1. Поняття підприємництва, визначення категорії МСП

Вчені багато уваги приділяють вивченню підприємництва: осмисленню його становлення, розвитку; визначенню принципів діяльності; формуванню основних чинників, які впливають підприємницьке середовище.

Поняття «підприємство» можна сформулювати як «вільна, ініціативна діяльність людей у різних сферах виробництва, що здійснюється на власний страх і ризик з метою одержання прибутку» [2]. Вважається, що воно є необхідною визначальною рисою ринку та його обов'язковим атрибутом.

Шумпетер розглядає підприємство як комплексне явище, яке в умовах невизначеності, орієнтується на одержання прибутку [3]. Можна сказати, що метою підприємства, з одного боку, є отримання прибутку, а з іншого — прагнення реалізувати творчий, економічний, підприємницький потенціал людини та найефективніше використати капітал, основні фонди підприємства, сировину тощо.

Шульженко зазначає, що підприємство є рушійною силою економічного розвитку, тобто він розглядає підприємство як комплекс дій, що спрямовані на отримання результату негайно, а економічний розвиток країни чи регіону – це результат підприємницьких дій [4].

Існує велика кількість визначення підприємства. Але, законодавчо встановлено, що підприємство – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [5].

Суб'єкти господарювання залежно від кількості працюючих та доходів за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємства, у тому числі до суб'єктів мікропідприємства, середнього та великого підприємства [5].

Розглянемо категорії підприємств за даною характеристикою розподілу (див. табл.1.1).

Таблиця 1.1 – Категорії підприємств

Категорія підприємства	Суб'єкти	Критерії оцінки	
		Річний дохід від діяльності, євро*	Середня к-ть працівників, осіб
Мікро	Фізичні та юридичні особи	До 2 млн	До 10
Малі	Фізичні та юридичні особи	До 10 млн	До 50
Середні	Юридичні особи	До 50 млн	До 250
Великі	Юридичні особи	Понад 50 млн	Понад 250

* Застосовується офіційний курс гривні до євро (середній за період), розрахований на підставі курсів НБУ, які встановлювалися протягом відповідного року.

Сформовано автором на основі [5]

Світовий досвід господарювання свідчить, що мале, середнє та велике підприємництво не взаємовиключають, а доповнюють одне одного [6]. Проте, саме МСП є найбільш динамічним елементом структури національного господарства. Малі та середні підприємства надають не тільки свободу вибору і додаткові робочі місця, а й забезпечують швидку окупність витрат, швидко реагують на зміни споживчого попиту. Завдяки діяльності МСП збільшується конкурентоспроможність продукції в країні, посилюється виробнича активність. До того ж, МСП є значним платником податків, що насичує державний бюджет України [7]. Розглянемо більш детально особливості МСП (див. рис. 1.1)

Рис. 1.1 – Особливості МСП

Створено автором на основі джерел [6,7].

До того ж , МСП в економіці виконує низку специфічних соціально-економічних функцій:

- залучення до економічного обороту матеріальних, природних, фінансових, людських та інформаційних ресурсів, які «випадають» з поля зору великих компаній;
- здійснення бартерних операцій, що посилює сферу виробництва;
- поліпшення становища на ринках шляхом забезпечення еластичності їхньої структури, врегулювання попиту, пропозиції і цін;
- вивільнення великих підприємств від виробництва нерентабельної для них дрібносерійної та штучної продукції, яка задовольняє індивідуальний попит;
- надання можливості громадянам заснувати власну справу та таким чином примножити власні статки, не вкладаючи капітал у цінні папери чи на депозит;

– забезпечення додаткових робочих місць, подолання прихованого безробіття, надання роботи працівникам, вивільненим в ході реструктуризації великих підприємств [7, 8].

У 2020 році кількість малих підприємств в Україні становила 1 955 119 шт., середніх – 17 946 шт., а великих – всього 512. МСП у 2020 році становлять 97,4 % загальної кількості підприємств. Тож не можна недооцінювати вклад МСП у розвиток державної економіки та соціально-економічних показників.

Розглянемо кількість МСП на душу населення у країнах деяких ЄС та Україні за 2020 рік (див. рис. 1.2). Лідерами серед заявлених країн є Чехія, Словаччина та Португалія з показниками 0.0985, 0.0932 та 0.0900 відповідно. В Україні показник МСП на душу населення за 2020 рік становить 0.0471. У Польщі 0.0527, а у Франції – 0.0435. Румунія займає останню позицію, серед аналізованих країн, а передує їй Німеччина з показником 0.0309 МСП на душу населення.

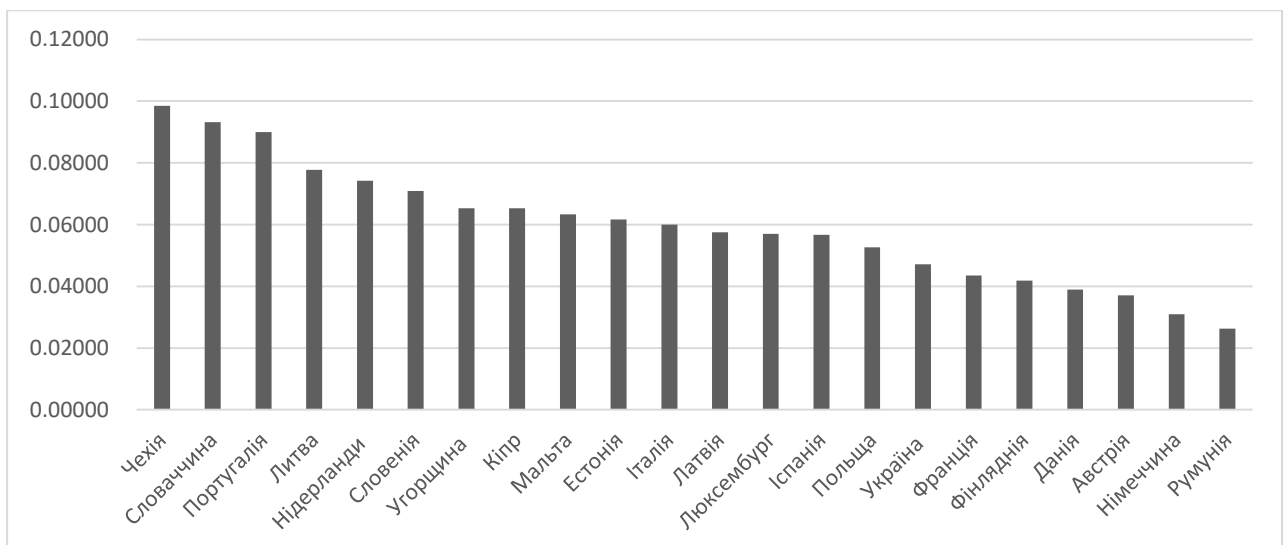

Рис. 1.2 – Кількість МСП на душу населення у країнах ЄС та Україні у 2020 р.

Створено автором на основі [9, 10]

Аналізуючи рисунок 1.2, можна зазначити, що у розвинутих економіках, таких як: Франція, Фінляндія, Данія, Австрія, Німеччина досить важко відкрити новий та успішний бізнес, оскільки так звані «бізнес-ніші» вже зайняті, а нові,

незвичайні та, найголовніше, корисні для суспільства, ідеї для бізнесу вигадати не так вже й легко.

Доводячи важливість МСП для економічного та соціального розвитку країни, розглянемо показник кількості зайнятого населення в Україні на підприємствах, в залежності від їх категорії: велике, середнє, мале підприємництво (див. табл. 1.2)

Таблиця 1.2 – Відсоток зайнятого населення у різних суб'єктів підприємництва у 2010-2020 роках

Роки	Велике підприємництво, %	Середнє підприємництво, %	Мале підприємництво, %
2010	22,3	31,7	46,0
2011	24,1	32,2	43,7
2012	25,0	32,0	43,0
2013	24,5	31,4	44,1
2014	21,8	31,4	46,8
2015	20,9	32,2	46,9
2016	19,6	32,7	47,7
2017	19,2	32,2	48,6
2018	18,5	32,6	48,9
2019	17,8	34,3	47,9
2020	17,6	35,0	47,4

Створено автором на основі [9]

Як ми можемо бачити, більша частина населення України зайнята саме на малих та середніх підприємствах. Кількість зайнятого населення на великих підприємствах не перевищувала 25% за 10-літній період. Можна зробити висновок, що саме МСП дає більшу кількість робочих місць, що, у свою чергу, робить великий внесок в державну економіку.

Як було зазначено раніше, МСП становлять більшість підприємств у всьому світі і вносять значний внесок у створення робочих місць та глобальний економічний розвиток. Вони представляють близько 90% підприємств і понад 50% зайнятих у всьому світі. Офіційні МСП вносять до 40% ВВП у країнах, що розвиваються, і навіть можуть бути значно вищими, якщо врахувати неформальні МСП.

Шнайдер порівняв частку неофіційного сектору у ВВП у 22 країнах, що розвиваються (колишня Радянська, Центральна та Східна Європа) та 21 країні серед членів організації економічного співробітництва та розвитку протягом 2000-2002 років [11]. Він дійшов висновку, що частка неофіційного сектору у ВВП для членів ОЕСР, Радянського Союзу та Центральної та Східної Європи становила 16,7%, 29,2% і 44,8% відповідно.

Інші науковці провели експериментальне дослідження щодо 54 країн (13 з низьким рівнем доходу, 24 із середнім рівнем доходу та 17 з високим рівнем доходу) [12]. Вони виявили, що частка зайнятості в МСП по відношенню до загальної зайнятості змінилася з 32% у країнах з низьким рівнем доходу до понад 65% у країнах з високим рівнем доходу. Крім того, частка МСП у ВВП мала режим зростання. Наприклад, частка МСП в країнах з низьким рівнем доходу становить близько 15%, тоді як у країнах з високим рівнем доходу – близько 52%. Ці результати показали, що збільшення частки МСП у зайнятості спричинило збільшення частки МСП у ВВП.

Однак, мале та середнє підприємництво має й свої недоліки (див. рис. 1.2)

Рис. 1.3 – Недоліки МСП

Сформовано автором на основі [13]

Недоліки є у будь-якій діяльності, але частину з вищезазначених можна вирішити, адже, високу залежність від держави, труднощі в отриманні кредитів, часті випадки банкрутства можна вирішити шляхом впровадження змін у чинне законодавство України. А, наприклад, нестачу кваліфікованих працівників чи малий теоретичний та практичний досвід підприємця-початківця через реновації сфери освіти та запровадження мотиваційних стимулів до вивчення нового та втілення здобутих навичок у життя. Детальніше проблеми, з якими стикається мале та середнє підприємництво у своїй діяльності розглянуто у підрозділі 1.2.

1.2 Проблеми розвитку МСП в Україні та ЄС

Розвиток малого бізнесу, який у всьому світі є основним з двигунів економіки, в Україні не має суттєвих змін. Наприклад, в Данії малий бізнес створює 80% ВВП, в Італії – 60 %, а в середньому в країнах ЄС близько 55-60 %. У той же час в Україні, незважаючи на те, що малими вважаються 90 % всіх зареєстрованих приватних підприємств, їх питома вага у ВВП не перевищує 12-14 % [14].

Малі та середні підприємства активно впливають на економічні і соціальні перетворення в державі. Але підприємства працюють нестабільно. Діяльність МСП підприємств більше піддається негативним змінам, які відбуваються в економічному і політичному середовищі країни, ніж діяльність великих підприємств [15].

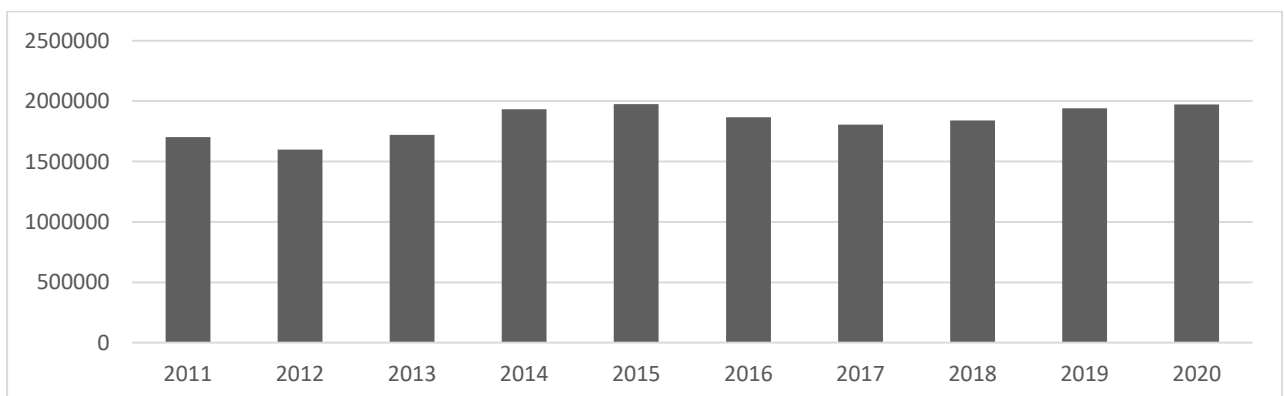

Рис. 1.4 - Динаміка кількості МСП за 2011-2020 р.р. в Україні

Сформовано автором на основі [9]

У сьогоденній Україні, у процесі ведення малого чи середнього бізнесу, підприємці стикаються з низкою труднощів, ризиків та негативних факторів, що сповільнюють, якщо не зупиняють темпи їх зростання. Усі ці проблеми можна поділити на 5 груп: фінансові та матеріальні витрати; залучення кредитних коштів; проблеми пов'язані з економічною-суспільною ситуацією в країні; своєчасна реалізація товарів та якісне надання послуг; форс-мажорні обставини (див. табл. 1.3)

Таблиця 1.3 – Основні проблеми, з якими стикається МСП в Україні

Група проблем	Фактичні проблеми
Фінансові та матеріальні витрати	<ul style="list-style-type: none"> – висока вартість оренди комерційної нерухомості; – висока вартість купівлі-продажу комерційної нерухомості; – завищені тарифи на комунальні послуги; – потреба в закупівлі сучасного обладнання, устаткування, інструментів, техніки, технологій
Залучення кредитних коштів	<ul style="list-style-type: none"> – складна процедура отримання кредитних коштів; – значні витрати часу на розгляд та оформлення кредиту за невеликих термінів кредитування; – невисока рентабельність діяльності малих та середніх підприємств, що не покриває банківської ставки по кредиту; – брак або відсутність у позичальника застави, яку банки та кредитні установи розглядають як вид забезпечення; – ризики, пов'язані з невчасним поверненням кредиту і сплати відсотків за ним
Проблеми пов'язані з економічною-суспільною ситуацією в країні	<ul style="list-style-type: none"> – зміна законодавства: сплата обов'язкових платежів – єдиного соціального внеску та податків з усіх без винятку фізичних осіб-підприємців; – зростанням кількості податкових перевірок; – збільшення штрафів за недотримання чинного законодавства; – поширеність корупції; – тіньовий бізнес.

Продовження табл. 1.3

Своєчасна реалізація товарів та якісне надання послуг	<ul style="list-style-type: none"> – низька купівельну спроможність населення, що призводить до зниження обсягу продажу товарів, надання послуг; – коливання курсу валют; – зміни у вподобаннях та смаках споживачів; – висока конкуренція на ринку; – демпінг цін
Форс-мажорні обставини	<ul style="list-style-type: none"> – природні явища: погодні умови та стихійні лиха; – обставини соціального характеру: страйки, масові заворушення, бойові дії та терористичні акти, оголошена та неоголошена війна; – дії влади: введення надзвичайно стану чи надзвичайної ситуації, проведення військової мобілізації, введення карантину

Сформовано автором на основі джерел [16, 17]

Попри проблеми, що сформульовані у таблиці 1.3, МСП стикається й з іншими факторами, які гальмують процес розвитку даного сектора економіки, зокрема: незначна інвестиційна активність; відсутність переливу коштів з фінансового в реальний сектор економіки; недовірливість законів; низький рівень технічної озброєності при значному інноваційному потенціалі; недосконалість податкової системи; низький управлінський рівень, нестача знань, досвіду; відсутність повної і вірогідної інформації про стан та кон'юнктуру ринку; низький рівень консультаційних послуг та спеціальних освітніх програм [16, 18].

Вирішення зазначених проблем розвитку малого та середнього бізнесу в Україні повинно стати одним із ключових напрямів державної політики, адже саме мале підприємництво сприятиме значному підвищенню ефективності реалізації вітчизняного економічного потенціалу, оптимізації участі України в

міжнародному поділі праці, посилення конкурентоспроможності національної економіки [16].

Щодо проблем, з якими стикаються й країни ЄС, варто зазначити, що на здатність малих та середніх підприємств розвиватися впливає комбінація внутрішніх і зовнішніх факторів. У той час, як внутрішні проблеми можуть часто вирішуватися самими малими підприємствами на місцевому рівні, подолання багатьох зовнішніх бар'єрів вимагає дій зі сторони держави на регіональному рівні. Одна з основних труднощів у розв'язку «зовнішніх» проблем – це те, що заходи, прийняті різними державними установами в підтримку МСП та програмні дії для їхнього впровадження можуть бути погано скоординовані. Саме тому, важливо у деяких країнах ЄС запроваджені окремі інституції, що відповідають саме за розвиток та підтримку МСП. В іншому разі, коли функції виконавчої влади й розподіл компетенції в бюджетній, податковій, кредитно-фінансовій й тарифній сферах не складається в єдину політику підтримки МСП, виникають протиріччя між регіональними, секторальними, галузевими установами, що мають відношення до малого та середнього бізнесу [19].

Європейські МСП є достатньо конкурентоспроможними, їх головною перевагою є висока якість продукції та комплексне обслуговування клієнтів. Проте, рівень податків та зборів, рівень бюрократії продовжують залишатися основними причинами невдоволення європейських підприємців [20].

Щодо проблем фінансування, лише кожне десяте МСП, яке зараз використовує або планує використовувати зовнішні джерела фінансування, стикається з серйозними труднощами. Проте, німецькі МСП рідше повідомляють про труднощі у доступі до зовнішнього фінансування, ніж, наприклад, МСП в Іспанії та Великобританії. До того ж, МСП, що працюють за кордоном, частіше страждають від труднощів з фінансуванням, ніж ті, що зосереджені на внутрішньому ринку. Аналогічно, інноваційні МСП частіше повідомляють про труднощі з фінансуванням, ніж неінноваційні [20].

Дефіцит кваліфікованих працівників є ще однією проблемою, яка перешкоджає конкурентоспроможності багатьох європейських МСП, але сприймається як більший тягар у Німеччині, ніж, наприклад, в Іспанії. Корупція, у свою чергу, меншою мірою впливає на конкурентоспроможність європейських МСП [20].

Тож, основними перепонами на шляху розвитку МСП в ЄС є: високий рівень бюрократії, труднощі з пошуком джерел фінансування, дефіцит кваліфікованих працівників.

Успішний розвиток підприємництва можливий лише в умовах забезпечення здорової конкуренції, створення сприятливого клімату та раціональної підтримки з боку держави. Тож, формування сприятливого бізнес середовища є необхідністю для успішного функціонування та розвитку малого та середнього підприємництва [21].

У зарубіжних країнах накопичено великий досвід державної підтримки суб'єктів підприємництва, причому не тільки на загальнонаціональному, але і на регіональному рівні [21]. Підтримка державою МСП, зумовлює зростання обсягів виробництва продукції, зниження напруженості на ринку праці, збалансування різних галузей економіки, співпрацю великого і малого бізнесу, формування середнього класу підприємців, вирішення соціальних проблем, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів, зростання надходжень до бюджетів всіх рівнів за рахунок податків [22]. До того ж, у країнах ЄС розроблено і реалізовано багато цільових державних та регіональних програм підтримки МСП, що буде детальніше розглянуто у розділі 3.

Досліджуючи проблеми, з якими стикається МСП в Україні та країнах ЄС, варто підсумувати, що основними з них є:

- обмеженість у доступі до фінансування та кредитування;
- високий рівень бюрократії та впливу держави на діяльність МСП;
- значні економічні ризики та ризики банкрутства;
- нестача кваліфікованих працівників.

РОЗДІЛ 2. ВИЗНАЧЕННЯ КЛЮЧОВИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ РОЗВИТКУ МСП

2.1. Методичні основи визначення факторів впливу на розвиток МСП

У всьому світі все більше усвідомлюється важливість малих і середніх підприємств з точки зору підтримки загального економічного зростання. МСП визнали одними із найважливіших тригерів економічного розвитку. Проте, МСП стикається з багатьма перешкодами, які сповільнюють їх розвиток.

Як було досліджено у підрозділі 1.2, інвестиції в МСП та їхній доступ до фінансування відіграють життєво важливу роль у зростанні МСП. Піссарідез дослідив, що нестача коштів є основною перешкодою для зростання МСП [23]. Він зазначив, що відсутність фінансування стала перешкодою для зростання МСП в країнах з перехідною економікою через слабо розвинені ринки капіталу та кредитну сферу. Іншими словами, державні банки частіше кредитували державні або великі підприємства, а МСП залишалися без можливості отримати фінансування.

До того ж, Ріхтер і Шаффер стверджують, що приватні фірми розвиваються швидше, ніж державні фірми, причому останні зазвичай зосереджують свої цілі на розширенні та збільшенні робочих місць і менше на ефективному використанні ресурсів [24]. Проте, інші науковці виявили, що державні фірми занадто великі, щоб зазнати краху, і, таким чином, стикаються з набагато меншою кількістю перешкод, не тільки у фінансах [25, 26].

Дослідження також показують, що існує значний діапазон бар'єрів залежно від умов конкретних ринків. Тобто перешкоди для зростання, з якими стикаються МСП, визначаються різними факторами, і, знову ж таки, конкретні умови можуть відрізнятися від країни до країни. Фактори впливу можна розділити на «внутрішні» та «зовнішні». Внутрішні фактори зазвичай включають різноманітні характеристики фірми. До зовнішніх факторів зазвичай

відносять перешкоди, пов'язані з доступом до кредитів та фінансування в цілому.

Одним із зовнішніх факторів ще можна назвати великі та, зокрема, транснаціональні корпорації. Учені Масрур і Асім стверджують, що зростання транснаціональних корпорацій відносять до прихованих загроз для МСП, що в основному призводить до економічного падіння. Однією із загроз транснаціональних корпорацій є їх вплив на місцеву промисловість, що, у свою чергу, може придушувати конкуренції [27].

2.2 Емпіричний аналіз ключових драйверів розвитку МСП

Дослідження зосереджується на основних чинниках розвитку малих і середніх підприємств (МСП) за допомогою панелі з 21 країни ЄС (Австрія, Республіка Кіпр, Чеська Республіка, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Угорщина, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія та Іспанія) протягом 2011-2020 років. У дослідженні були використані дані для 21 країни ЄС, оскільки не було інформації для Бельгії, Болгарії, Хорватії, Греції, Ірландії та Великобританії, Швеції за такими показниками як: іноземний контроль підприємств, частка інвестицій у ВВП для бізнесу, екологічний податок, середні викиди CO₂, додана вартість на іноземних підприємствах, споживання первинної енергії, роки здорового життя, гендерний розрив у зайнятості, злочинність у регіоні та кількість населення.

За досліджуваний період деякі з аналізованих країн досягли значного прогресу в зростанні економіки за кількістю МСП на душу населення. Наприклад, Литва збільшила показник на 117%, Естонія – на 59%, Нідерланди – 58%, Латвія – 52%, Польща – 37%, Словенія – 27%, Словаччина – 25%. Деякі з аналізованих країн просто зберегли свої позиції, як Німеччина, Іспанія, Австрія та Фінляндія. Цікаво, що Іспанія має один з найнижчих показників МСП на душу населення. Італія, з іншого боку, зменшила кількість МСП на душу

населення на 7% з 0,06481 на душу населення в 2011 році до 0,06002 у 2020 році.

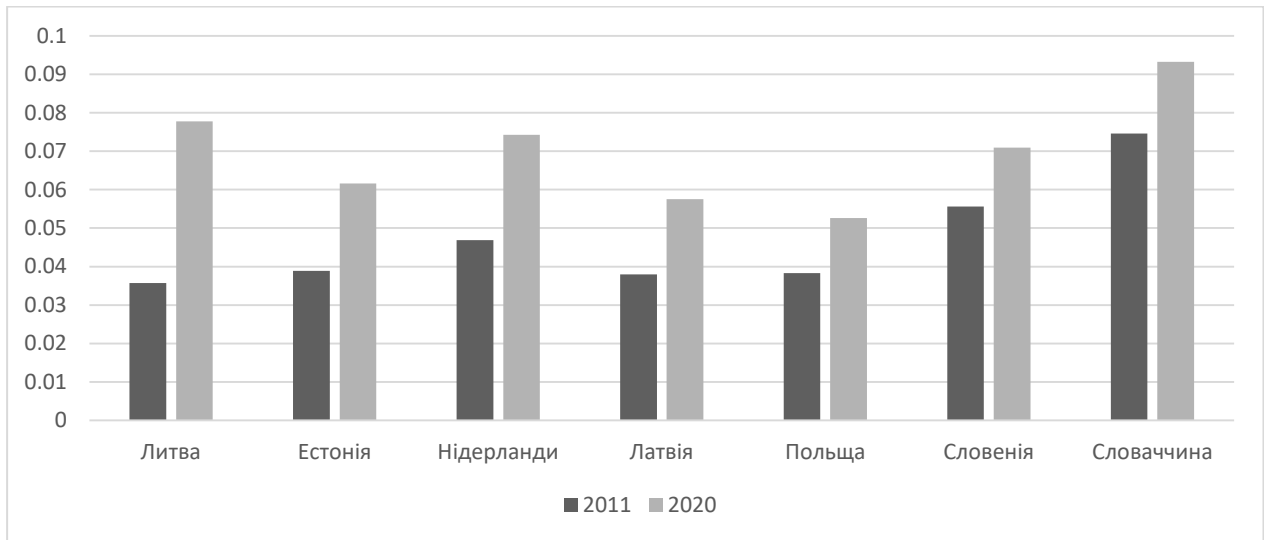

Рис. 2.1 – Динаміка зміни МСП на душу населення за 2011 і 2020 рік

Створено автором на основі джерел [10,28]

Зайнятість на МСП протягом аналізованого періоду коливалася від 63% до 83% залежно від країни. Тенденція зайнятості на МСП майже в усіх проаналізованих державах скорочувалася з 1% (Данія, Кіпр, Румунія) до 5% (Німеччина), 7% (Іспанія) і навіть 12% (Франція). Проте були країни, які мали позитивну тенденцію зайнятості на МСП: Естонія та Фінляндія (+1%), Словенія (+2%), Мальта (+3%). Словаччина просто зберегла свої позиції.

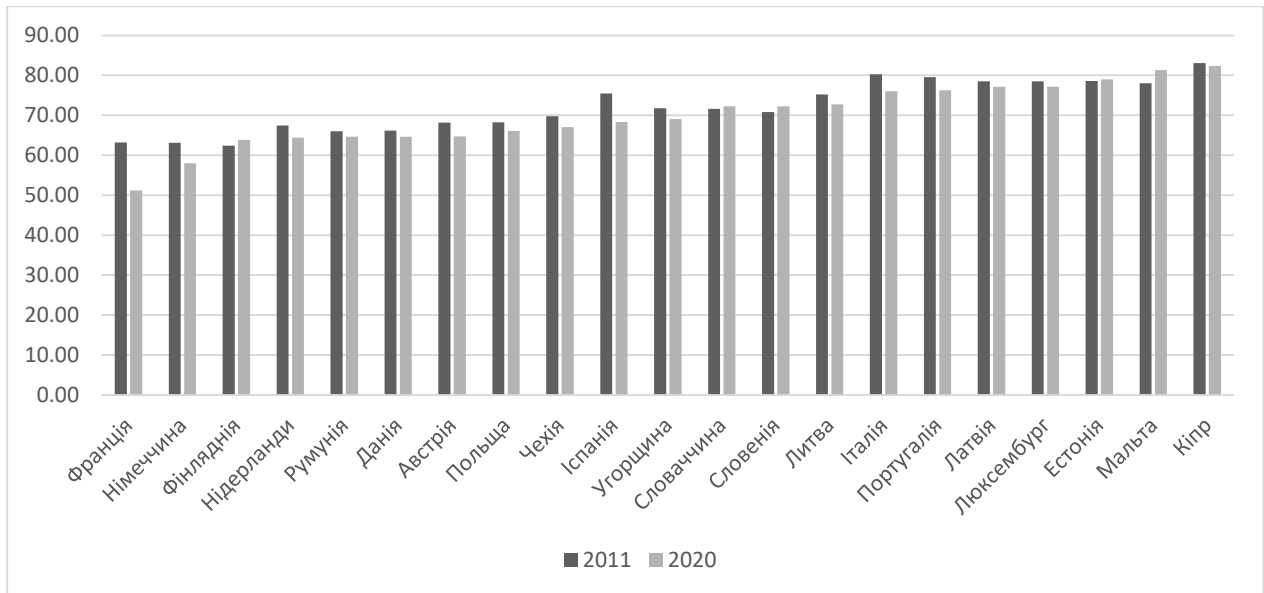

Рис. 2.2 – Динаміка зміни зайнятості на МСП за 2011 і 2020 рік

Створено автором на основі джерел [10,28]

Завданням даного аналізу є визначити основні фактори впливу на кількість МСП та рівень зайнятості на МСП у зазначених вище країнах. Для досягнення результатів ми обрали період 2011 – 2020 років. Вибраний період також характеризується наявністю даних, наданих Євростатом та ОЕСР.

Основні гіпотези, перевірені в цьому дослідженні, можна сформулювати таким чином:

- країни, які мають більше населення, що довіряють інституціям ЄС, більше займаються бізнесом;
- чим менше корупції, тим більше МСП у країні;
- інвестиції в бізнес-сектор збільшують кількість МСП та кількість людей, які працюють на МСП;
- підприємства з іноземним контролем, що, як правило, великі, створюють велику конкуренцію малому та середньому бізнесу та негативно впливають на їх розвиток;
- злочинність, насильство чи вандалізм негативно впливають на бажання підприємця вести бізнес у країні;

- величезні витрати на соціальний захист призводять до небажання працювати, в тому числі на МСП;
- молодь, яка не навчається і не працює, зменшує можливу кількість МСП.

Нижче наведено методологічний опис регресійних моделей:

$$nSMEs = F(vafe, pc, owr, ghg, cvv, geg, tax, yfree, gdp, le, ci, mmi, ib, fc, gdpec, co2), \quad (2.1)$$

де залежна змінна ϵ : $nSMEs$ -кількість МСП на душу населення;

пояснювальні змінні:

vafe - додана вартість в іноземних підконтрольних підприємствах, %

pc - населення з довірою до інституцій ЄС, %;

owr - рівень переповненості, %;

ghg - викиди парникових газів на душу населення;

cvv - злочинність, насильство або вандалізм на території, %;

geg - гендерний розрив у зайнятості, %;

tax - надходження екологічного податку, % до ВВП;

yfree - молодь, яка не працює, не навчається та не навчається, %;

gdp - ВВП, млн євро;

le - тривалість життя, рік;

ci - індекс сприйняття корупції;

mmi - середній і медіанний дохід, євро;

ib - частка інвестицій у ВВП для бізнесу, %;

fc - іноземний контроль підприємств, кількість на душу населення;

gdpec - ВВП на душу населення в п.п.;

co 2 - середні викиди CO₂, г/км.

$$eSMEs = F(pc, fc, ci, tax, geg, le, co2, gdp, vafe, owr, cvv, yfree, ib, mmi, \exp, \text{prec}, \text{esp}), \quad (2.2)$$

де залежна змінна ϵ : eSMEs – зайнятість на МСП, %;

пояснювальні змінні:

$fc, pc, ci, tax, geg, le, co2, gdp, vafe, owr, cvv, yfree, ib, mmi$ - були пояснені раніше;

exp - експорт товарів і послуг у % до ВВП;

$pres$ - споживання первинної енергії, тонн на євро;

esp - загальні витрати на соціальний захист на душу населення, євро на одного жителя.

На основі даних Євростату та ОЕСР [10,28] оцінюється вплив ключових факторів економічного та соціального розвитку країн на кількість МСП на душу населення та рівень зайнятості на МСП для 21 обраної країни ЄС протягом 2011-2020 рр. (див. табл 1, табл. 2).

Таблиця 2.1 - Узагальнена регресія найменших квадратів для випадкових факторів впливу на кількість МСП на душу населення для панелі з 21 країни протягом 2011-2020 років.

VARIABLES	(1) Model 1	(2) Model 2	(3) Model 3
tsmes	0.253 (0.303)	0.233 (0.241)	
vafe	0.000539*** (0.000181)		0.000584*** (0.000163)
pc	-0.000141 (0.000147)	-0.000252** (0.000122)	
owr	-0.000418*** (0.000157)	-0.000460*** (0.000105)	-0.000691*** (0.000145)
ghg	0.00101*** (0.000369)	0.00197*** (0.000338)	
cvv	-0.000455 (0.000307)	-0.000629** (0.000290)	-0.000534* (0.000272)
geg	-0.000718*** (0.000267)		-0.000592** (0.000273)
tax	0.00441** (0.00178)	0.00231 (0.00152)	0.00571*** (0.00144)
yfree	-0.00109*** (0.000350)	-0.000883*** (0.000252)	-0.000766** (0.000320)
gdp	-1.29e-08**	-1.53e-08***	

	(5.55e-09)	(4.19e-09)	
le	0.00317*** (0.000897)		0.00201** (0.000985)
ci	-0.00122*** (0.000189)	-0.00116*** (0.000120)	-0.00117*** (0.000185)
mmi	-2.88e-07 (3.18e-07)		-7.52e-08 (3.84e-07)
ib	-8.79e-05 (0.000478)	0.000541* (0.000324)	-3.05e-05 (0.000474)
fc	-0.501 (0.381)	-0.115 (0.270)	0.500 (0.373)
gdpec		-2.73e-06** (1.28e-06)	-4.35e-06** (1.91e-06)
co2		-0.000571*** (0.000102)	-0.000286** (0.000123)
Constant	-0.110 (0.0756)	0.214*** (0.0160)	0.0162 (0.0906)
Observations	210	210	210
R-squared	0.515	0.536	0.498

Robust standard errors in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Як бачимо, якщо додана вартість в іноземних підконтрольних підприємствах зросте на 100 %, то кількість МСП збільшується на 0,0539 та 0,0584 на душу населення. Зростання населення з довірою до інституцій ЄС на 10% зменшує кількість МСП на 0,00252. Таку статистику можна пояснити тим, що в країнах з великою довірою до інституцій ЄС та уряду, як правило, економіка добре розвинена і важко створити новий, унікальний і корисний для суспільства бізнес.

Як ми й думали, зростання злочинності, насильства чи вандалізму в регіоні на 10%, спричиняє зменшення кількості МСП на 0,00455, 0,00629, 0,00534. Це пов'язано з тим, що підприємці турбуються про цілісність свого бізнесу і не хочуть створювати бізнес у державі, де рівень злочинності дійсно високий. Грінбаум і Тіта стверджують, що злочинність і пов'язані з нею зміни в поведінці збільшують вартість ведення бізнесу в певній місцевості і в кінцевому підсумку впливають на траєкторію розвитку всього району [29]. Більше того, інші науковці запевняють, що власники бізнесу можуть безпосередньо постраждати від таких правопорушень, як крадіжки та

пограбування, і витратити кошти на профілактичні та захисні заходи для підвищення приватної безпеки. Злочинність також може вплинути на бізнес й опосередковано - через потенційне зниження доходів, тому що злочинність відлякує потенційних клієнтів від бізнесу [30].

Гендерний розрив у зайнятості також негативно впливає на кількість МСП, якщо він зростає на 1%, кількість МСП зменшиться на 0,000718, 0,000592. Гендерна рівність є одним із найскладніших питань сьогодні, і, звичайно, кожна розвинена країна шукає шляхи зменшення гендерного розриву, особливо у сфері зайнятості. Тож, підприємці повинні забезпечити рівні права на працевлаштування як чоловіків, такі жінок, якщо вони хочуть, щоб їхній бізнес існував та розвивався, тому що не може бути бізнесу без хороших і задоволених працівників. Цю думку підтверджує звіт ЄС, де стверджується, що створення середовища, де праця жінок і чоловіків цінується однаково, створює позитивне робоче місце для всіх співробітників, у якому вони, швидше за все, повністю розкриють свої навички. Це може призвести до більш високого рівня продуктивності для відповідного бізнесу. Також це слугує заохоченням працівників залишатися у своїй компанії, що зменшує витрати на людські ресурси [31]. Водночас зростання надходжень екологічного податку на 1%, збільшення кількості МСП на 0,00441, 0,00571 чисельності на душу населення.

Гіпотеза про те, що молодь, яка не вчиться і не працює, зменшує можливу кількість МСП, також була вірною. За таких обставин, суспільство має менше можливих підприємців та кваліфікованих працівників через недостатню освіченість та кваліфікацію молоді. Регресія показує, що якщо «yfree» збільшиться на 1%, кількість МСП зменшиться на 0,00109, 0,00883, 0,00766 чисельності на душу населення.

До того ж, ВВП негативно впливає на кількість МСП, оскільки якщо він зростає на 1 млн євро, кількість МСП зменшиться на 1,29E-08, 1,53E-08. Це можна пояснити тим, що країни з великим рівнем ВВП зазвичай добре розвинені і в такій конкурентній економіці важко створити новий бізнес. Крім того, багаті країни багатші за бідні, тому що в минулому вони мали більший

економічний ріст. Таким чином, країни, які постійно демонстрували більш швидке економічне зростання, фактично мають зниження темпів утворення нових фірм [32].

Очікувана тривалість життя позитивно впливає на кількість МСП, очевидно, що чим довше людина живе, тим більше вона може вести бізнес чи працювати. Більше того, значна тривалість життя дає людям можливість заробити достатньо грошей, а потім створити власний бізнес або зайнятися справою, що подобається (хобі) та заробити гроші як самозайнята. Отже, якщо тривалість життя збільшиться на 1 рік, кількість МСП збільшиться на 0,00317, 0,00201.

Щодо наступного фактору, то чим менше корупції, тим більше МСП на душу населення. Індекс сприйняття корупції – це комплексний індекс, який вимірює рівень сприйняття корупції громадянами. Низький рівень корупції призводить до чесної та прозорої економіки, що в свою чергу підвищує довіру підприємців та інвестицій. Таким чином, якщо індекс сприйняття корупції зросте на 1 пункт, кількість МСП зменшиться на 0,00122, 0,00116, 0,00117 чисельності на душу населення. Корупція завдає шкоди бізнесу для всіх типів компаній – великих і малих, багатонаціональних і місцевих. Однак МСП зазнають найбільшою шкоди.

Зрозуміло, що інвестиції допомагають бізнесу вдосконалюватися та розвиватися. Це доводить той факт, що частка інвестицій у ВВП для бізнесу дійсно має вплив на МСП. У цьому випадку, якщо інвестиції зростають на 1%, кількість МСП також зростає на 0,000541. Домінісе та Мінічі (2013) стверджують, що інвестуючи в МСП безпосередньо або опосередковано через місцевих фінансових посередників, інвестори роблять життєво важливий внесок у скорочення бідності, одержуючи при цьому солідну фінансову віддачу [33]. До того ж, збільшення рівня інвестування можна вважати ще й показником розвитку держави, адже велика кількість інвестиції надходить саме до інвестиційно привабливих країн, що мають налагоджений інвестиційний клімат. Налагоджений інвестиційний клімат буде сприяти доцільному

використанню інвестиційного потенціалу, зниженню інвестиційних ризиків, покращенню інвестиційної привабливості країни, а відтак й підвищенню іміджевого рейтингу серед країн світу, що в свою чергу призведе до позитивних змін в інших сферах економічного та політичного розвитку [34].

Якщо енергоефективність (*gdpec*) зросте на 1 євро на тону, кількість МСП зменшиться на $2,73E-06$, $4,35E-06$ кількість на душу населення. Середні викиди CO₂ також зменшують кількість МСП, якщо вони збільшуються на 10 г/км, кількість МСП зменшується на 0,00571, 0,00286 на душу населення.

Для таблиці 1 іноземний контроль над підприємствами є незначущою змінною, але Масрур і Асім стверджують, що зростання транснаціональних корпорацій стикається з прихованими загрозами і в основному призводить до економічного падіння. Однією із загроз є їх вплив на місцеву промисловість і зокрема на МСП шляхом придушення конкуренції [27].

Для більш глибокого аналізу впливу різних факторів на зайнятість на МСП ми використовуємо 3 моделі (див. таблицю 2).

Таблиця 2.2 - Узагальнена регресія найменших квадратів із випадковими факторами впливу на зайнятість на МСП для панелі з 21 країни протягом 2011-2020 років.

VARIABLES	(1) Model 1	(2) Model 2	(3) Model 3
<i>fc</i>	470.3*** (122.5)	1,223*** (238.5)	1,092*** (224.6)
<i>pc</i>	-0.0158 (0.0362)	0.0472 (0.0452)	
<i>ci</i>	-0.243*** (0.0465)		0.0948 (0.0911)
<i>tax</i>	1.499** (0.599)	2.602*** (0.590)	0.892 (0.703)
<i>geg</i>	-0.179*** (0.0590)	-0.110* (0.0651)	-0.141** (0.0704)
<i>le</i>	-0.104 (0.252)	0.0551 (0.250)	0.569*** (0.185)
<i>co2</i>	0.140*** (0.0378)	0.0334 (0.0339)	
<i>gdp</i>	-1.36e-05*** (2.19e-06)		-1.25e-05*** (2.23e-06)
<i>exp</i>	-1.82e-05 (3.49e-05)	-2.25e-05 (3.55e-05)	-3.37e-06 (3.80e-05)

vafe	0.0309 (0.0602)	0.0431 (0.0852)	
peec	-5,424** (2,628)		-7,642** (3,282)
owr	-0.215*** (0.0526)	-0.209*** (0.0369)	
cvv	0.0298 (0.0844)		0.318*** (0.0636)
yfree	0.488*** (0.117)	0.704*** (0.0984)	0.570*** (0.109)
ib	-0.571*** (0.123)	-0.543** (0.214)	-0.339** (0.165)
esp		-0.00187*** (0.000274)	-0.00197*** (0.000314)
mmi		0.000556** (0.000243)	0.000463** (0.000178)
Constant	84.21*** (22.22)	56.52** (21.75)	22.43 (16.91)
Observations	210	210	210
R-squared	0.658	0.655	0.694

Robust standard errors in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Збільшення підприємств, які контролюються іноземними державами, призводить до збільшення зайнятості на МСП, тому ми можемо висунути гіпотезу, що громадяни ЄС більше довіряють національним, а не іноземним підприємствам і переважно хочуть працювати на національних підприємствах. Тож, якщо підконтрольні іноземним підприємствам зростають на 100 на душу населення, то зайнятість на МСП збільшується на 470,3, 1,223, 1,092 %.

Зростання індексу сприйняття корупції зменшує відсоток людей, які працюють на МСП. Якщо індекс сприйняття корупції зросте на 1 пункт, зайнятість у МСП зменшиться на 0,243%. Надходження від екологічного податку позитивно впливають на зайнятість МСП наступним чином: якщо він зросте на 1%, то зайнятість на МСП зросте на 1,499%, 2,602%.

Збільшення гендерного розриву в зайнятості негативно позначається на зайнятості МСП через те, що гендерна рівність сьогодні є надзвичайно важливою складовою зайнятості і жінки хочуть мати ті самі права, що й чоловіки. Таким чином, підприємцям слід уважно ставитися до підбору персоналу у своїй компанії, щоб уникнути плинності кадрів. Якщо гендерний

розрив у зайнятості зросте на 1%, то зайнятість на МСП зменшиться на 0,179 %, 0,110 %, 0,141 %.

Можна висунути гіпотезу, що очікувана тривалість життя позитивно впливає на зайнятість МСП, тому що люди можуть працювати там більше. Крім того, цей показник також можна пояснити тим, що люди задоволені роботою на МСП протягом тривалого часу. У разі зростання тривалості життя на 1 рік зайнятість на МСП збільшується на 0,569 %.

Середні викиди CO₂ також збільшують зайнятість на МСП, якщо вони збільшуються на 10 г на км, зайнятість на МСП збільшується на 0,140 %. Однак ВВП негативно впливає на зайнятість у МСП, оскільки якщо він зросте на 1 млн євро, зайнятість у МСП зменшиться на 1,36E-05 %, 1,25E-05 %. Це можна пояснити тим, що економіка в країнах з високим рівнем ВВП, як правило, добре розвинена і важко створити нові робочі місця шляхом відкриття нового бізнесу. Також, у розвинених країнах менше МСП і, очевидно, менше людей, які працюють на МСП.

Збільшення рівня переповненості на 1% також зменшує зайнятість на МСП на 0,215%, 0,209%. Якщо молодь, яка не навчається і не працює, збільшується на 1%, то зайнятість на МСП також збільшується на 0,488%, 0,704%, 0,507%. Дивно, але якщо частка інвестицій у ВВП для бізнесу зросте на 1%, то зайнятість на МСП зменшиться на 0,571%, 0,543%, 0,339%.

На наш погляд, величезні витрати на соціальний захист призводять до небажання працювати, в тому числі на МСП. Люди задоволені кількістю грошей, які вони отримують від держави, і не мають мотивації та бажання працювати і заробляти самі. Якщо загальні витрати на соціальний захист зростуть на 100 євро на одного жителя, то зайнятість на МСП зменшиться на 0,187%, 0,197%.

Однак, якщо середній дохід зросте на 100 євро, зайнятість у МСП зросте на 0,0556%, 0,0178%. У цьому випадку працівники отримують гідну заробітну плату, розуміють, для чого вони працюють, і мають достатньо мотивації, щоб

зробити все можливе, щоб покращити бізнес, де вони працюють, і заробляти ще більше грошей.

Зростання населення з довірою до інституцій ЄС, експорт товарів і послуг, а також додана вартість на підприємствах, які контролюються іноземними державами, для групи з 21 країни не мають статистично значимого впливу на зайнятість у МСП.

Підсумовуючи, аналіз показав, що зростання наступних факторів негативно впливає на кількість МСП на душу населення в досліджуваних країнах:

- злочинність і насильство;
- гендерний розрив у зайнятості;
- молодь, що не працює й не навчається.

Натомість, позитивний ефект на збільшення МСП в країнах, що досліджувались має:

- збільшення тривалості життя;
- інвестування у сферу бізнесу.

Щодо зайнятості на МСП, то негативно впливає:

- гендерний розрив у зайнятості;
- збільшення витрат на соціальний захист.

А позитивний ефект мають наступні фактори:

- підприємства, що мають іноземний контроль (опосередковано);
- збільшення тривалості життя;
- збільшення середнього доходу громадян.

Оскільки на вище перелічені фактори прямо чи опосередковано має вплив держава, то й вирішити ці проблеми можна за рахунок тих чи інших державних механізмів; впровадження систем підтримки МСП від державної, регіональної, місцевої влади; покращення рівня життя в країні в цілому. Детальніше роль держави у розвитку МСП розглянуто у наступному розділі.

РОЗДІЛ 3. ІНТЕГРАЦІЯ ДОСВІДУ ЄС В УКРАЇНСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО

3.1 Зарубіжний досвід підтримки розвитку МСП

Зарубіжний досвід та проведений вище аналіз свідчить, що мале та середнє підприємництво є важливим елементом ринку та рушійною силою переходу до ринкових відносин, сталого розвитку економіки та забезпечення стабільності в соціальній сфері країни.

МСП створює передумови для підвищення рівня зайнятості, навіть не зважаючи на запровадження інновацій та автоматизації у бізнес. Навпаки, в епоху Industry 4.0 успішними будуть лише підприємства з гнучкою економічною тактикою, відкритістю та готовністю до впровадження інноваційних ідей та рішень [35].

Ведення малого бізнесу у країнах Європейського союзу, на противагу українському, відрізняється значною підтримкою з боку державної влади. Держава сприяє розвитку малого бізнесу, який є базою для стабільного розвитку економічної сфери. Вони створюють баланс трьох основних елементів: функціонування ринку, забезпечення інтересів держави та бізнесу [36]. У країнах ЄС підтримка малого та середнього бізнесу здійснюється як через недержавні організації, так і через державні органи, що підтримують стабільно інтенсивний розвиток МСП завдяки достатній наявності ресурсів та повноважень. У таблиці 3.1 представлені спеціалізовані органи з розвитку малого та середнього підприємництва в країнах ЄС.

Таблиця 3.1 – Спеціалізовані органи з розвитку МСП в країнах ЄС

Країна	Спеціалізований орган
Польща	Польське агентство розвитку підприємництва
Німеччина	Генеральний директорат малого і середнього бізнесу, послуг і вільних професій
Великобританія	Служба малих фірм

Франція	Управління торговими, ремісничими підприємствами і послугами
Іспанія	Інститут малих і середніх підприємств

Сформовано автором на основі джерел [37, 38, 39]

Функції вище перелічених установ у більшості схожі, відмінність між ними полягає лише в підпорядкованості та принципах взаємодії з іншими відомствами. Кожна країна має свої особливості підтримки підприємництва, що функціонує на різних рівнях господарської системи. Проте, не зважаючи на різні заходи державної підтримки, її види є загалом спільними. У таблиці 3.2 розглянемо основні види державної підтримки в країнах ЄС.

Таблиця 3.2 – Види державної підтримки в країнах ЄС [37].

Види підтримки	Сутність
Фінансова	Здійснюється у вигляді прямих позик, пайової участі в позиках комерційних банків, гарантування позик
Юридична	Допомога при реєстрації МСП
Бухгалтерська	Ведення бухгалтерських книг, складання звітності
Адміністративно-господарська	Оренда приміщень на вигідних умовах, надання технічного обладнання
Організаційна	Розробка бізнес-планів, пошук інвесторів
Технічна	Надання і оплата консультаційних та проектних послуг
Навчальна	Підготовка кадрів в спеціалізованих центрах і на місцях роботи
Маркетингова	Просування МСП
Інформаційна	Інтернет - майданчик, що полегшує доступ до всіх форм державної підтримки
Податкова	Податкові пільги, податкові канікули

До того ж, країни ЄС подекуди використовують однакові інструменти державної підтримки МСП (див. табл. 3.3), не зважаючи на ті, чи інші національні особливості.

Таблиця 3.3 – Інструменти державної підтримки МСП [39].

Інструменти державної підтримки МСП	Країни
Збільшення обсягів підтримки у вигляді гарантій за кредитами МСП	Великобританія, Данія, Італія, Нідерланди, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія
Надання особливих умов щодо гарантій для стартапів	Данія, Нідерланди
Збільшення державних гарантій по експортним операціям	Великобританія, Данія, Іспанія, Нідерланди, Швеція, Фінляндія
Збільшення частки прямого фінансування МСП	Іспанія, Словенія, Угорщина, Франція
Розширення і вдосконалення систем спеціалізованих урядових установ та організацій з державним або змішаним капіталом, що координують виконання завдань в області підтримки МСП	Польща, Великобританія

Більш того, в країнах ЄС створена єдина торговельна політика, яка ґрунтується на однакових принципах, а саме: зміні тарифних ставок, укладанню торговельних угод, досягненні однаковості політики експорту тощо. А також забороняє застосовувати мита чи інші еквівалентні платежі та будь-які кількісні обмеження країнам-членам ЄС при ведені зовнішньоекономічних операцій. Сутність даної торговельної політики полягає в прагненні сприяти гармонійному розвитку світової торгівлі [40].

Розглянемо детальніше зарубіжний досвід підтримки МСП на прикладі Польщі, Німеччини, Франції, Великобританії та Іспанії.

Досліджуючи питання підтримки та розвитку МСП у країнах ЄС для подальшого впровадження їх досвіду в сектор української економіки варто звернути увагу на досвід колишніх соціалістичних країн, а саме - Польщі.

Польські реформи можна вважати еталоном економічних перетворень, адже це дало можливість країні згодом вступити до ЄС. Польща за індексом підприємництва посідає 15 місце серед країн ЄС. Кількість малих підприємств протягом останніх 10 років має чітку тенденцію до зростання. Специфікою польського малого бізнесу є те, що 40% новоутворених підприємств

засновуються жінками [41]. Що, у свою чергу, позитивно впливає на скорочення гендерного розриву у суспільстві, та зокрема в працевлаштуванні.

Сучасна політика розвитку підприємництва, особливо щодо малих і середніх підприємств, робить найбільший акцент на таких питаннях: спрощення адміністративних процедур та зменшення адміністративних навантажень, збільшення доступності зовнішніх джерел фінансування, просування експорту і збільшення інноваційності підприємств, поліпшення співробітництва між ними. Суттєве сприяння розвитку підприємництва в Польщі забезпечується фондами ЄС, кошти яких, крім всього іншого, призначені й для підтримки малого бізнесу [42].

Державна стратегія розвитку малого бізнесу Польщі орієнтована на виконання наступних завдань:

- підвищення інноваційності нових підприємств;
- активізацію розвитку малого бізнесу в східних районах країни;
- вдосконалення системи навчання і підготовки кадрів для малого підприємництва;
- сприяння в пошуку фінансових джерел для бізнесу;
- перегулювання економіки та мінімізацію бюрократичних процедур;
- сприяння експортній діяльності малих підприємств [39].

Задля ефективного виконання поставлених завдань та активізації розвитку підприємництва, польський уряд використовує наступні стратегічні інструменти: спеціальні економічні зони; промислові і технологічні парки; інкубатори підприємництва; позичкові і гарантійні фонди; підтримка місцевих ініціатив [38].

Стосовно підтримки малих і середніх підприємств у Німеччині, то велику підтримку уряд надає саме за допомогою кредитів і субсидій. З бюджету федерації та земель їм надаються пільгові інвестиційні кредити, особливо при освоєнні високотехнологічних виробництв, кредити для створення власних підприємств [43]. Сучасними основними програмами розвитку малого бізнесу в країні є програма «Стимулювання збережень для відкриття власної справи» і

програма «Концепція з розвитку науково-технічної політики стосовно підприємств малого бізнесу» [42].

Політика держави стосовно підтримки підприємництва спрямована на те, щоб за рахунок розвитку підприємницьких структур забезпечити вирішення економічних і екологічних проблем окремих земель. Прямі державні важелі передбачають надання пільг тим підприємницьким структурам, діяльність яких спрямована на вирішення важливих для держави проблем, що поліпшують умови життєдіяльності людини, забезпечують престиж країни на міжнародних ринках [22].

До того ж, державна підтримка МСП направлена, перш за все, на забезпечення його фінансової самостійності. У федеральній програмі субсидування малих і середніх підприємств існує спеціальна стаття допомоги для підвищення долі власних коштів, яка склала біля 30 % всіх субсидій. Особам, що створюють нові підприємства, надаються кредити строком до 20 років [42]. Оскільки, як зазначалося у розділі 1, фінансування МСП є ключовою проблемою їх розвитку, то державну підтримку малих і середніх підприємств у Німеччині можна вважати досить якісною та ємною.

Реалізація державних стратегій щодо розвитку МСП у Німеччині здійснюється за наступними ключовими напрямками:

- забезпечення умов для розвитку і кількісного росту «середнього класу»;
- підвищення зацікавленості молоді у підприємницькій діяльності;
- створення навчальної бази при вищих і середніх навчальних закладах для навчання і практичної підготовки молоді до активної підприємницької діяльності;
- посилення фінансової допомоги і технічного сприяння початкуючим підприємствам для забезпечення їх стійкого розвитку і подальшого росту;
- зниження бюрократичних бар'єрів, полегшення доступу до ресурсів і нових технологій;
- стимулювання ділового та інноваційного потенціалу сектору малих підприємств у сфері НДДКР (науково-дослідні та дослідно-

конструкторські роботи) шляхом переважного застосування заходів непрямой підтримки [38].

Тож, у Німеччині програма державної політики підтримки малого бізнесу реалізується у напрямку створення сприятливих умов, які допомагають цьому сектору виявити свої специфічні переваги в конкурентній боротьбі з великими концернами, а також у наданні різноманітних податково-фінансових пільг. До того ж, Німеччина виробила специфічну систему економічного контролю над процесами концентрації капіталу, що запобігає поглинанню малих структур великим капіталом, запобігаючи можливість деформації ринкової структури [22].

Французький уряд розпочав активну підтримку МСП у 80-ті роки, одночасно з децентралізацією державного управління. За період 1980-1990 рр. було організовано 160 бізнес-інкубаторів, завдяки яким надалі було створено 200 тис. нових робочих місць. Завдяки програмі підтримки SOFIREM, залучалися інвестиції у депресивні райони країни для створення малих та середніх підприємств, завдяки яким активізувалося створення нових робочих місць в цих регіонах. А у 2005 році було створено потужну організацію OSEO, яка за 5 років діяльності підтримала більше 80 тисяч підприємств. На сьогодні ця організація присутня у всіх регіонах країни та має 37 відділень [39].

Зараз державна стратегія розвитку МСП у Франції спрямована на підвищення стійкості і конкурентоспроможності підприємств в умовах глобалізації економіки. Задля досягнення поставлених цілей реалізуються наступні завдання:

- вдосконалення системи навчання та перепідготовки фахівців;
- стимулювання інноваційної діяльності, допомога в трансферті нових і високих технологій для підвищення експортних можливостей;
- поліпшення взаємодії державних установ, партнерських і громадських організацій з метою ефективної реалізації національних і європейських програм підтримки та розвитку;
- дерегулювання економіки і мінімізація бюрократичних процедур [39].

У Великобританії державна підтримка МСП активізувалася з кінця 70-х років, коли уряд поставив завдання — надавати більш інтенсивну допомогу цьому сектору економіки та стимулювати його розвиток. Уряд здійснював роботу за чотирма напрямками: досконалення оподаткування; розробка законодавчих актів і роз'яснення їхніх положень; фінансова підтримка; розробка механізмів консультування і підтримки [43]

На сьогодні у Великобританії діють чотири категорії програм допомоги МСП, а саме: програми консультування нових і діючих підприємств; програми надання фінансової допомоги; регіональні програми допомоги дрібним підприємствам у Шотландії, Уельсі, Північній Ірландії; програми, що стимулюють експортну діяльність дрібних фірм [39].

Більше того, у Великобританії створена спеціальна служба для допомоги малому бізнесу в наймі працівників; знижені відрахування до Національного фонду страхування шляхом встановлення трудової пільги; для стимулювання найму молоді був введений грант у розмірі 1,5 тис. фунтів стерлінгів на кожного з перших 10 найнятих молодих працівників; а також розроблена і введена єдина система обов'язкових платежів [37].

А для протидії неправомірним діям з боку бізнесу, введена жорстка система контролю над діяльністю підприємств. Такими органами контролю є: Служба експортного контролю; Королівська служба доходів і митниці; Служба нагляду за діяльністю фінансових ринків, яка контролює близько 70 тис. підприємств [39].

Щодо Іспанії, то малий бізнес сформувався там ще у 1970-х роках. І саме завдяки малому бізнесу країна досягла високих економічних показників. МСП позбавило країну безробіття і забезпечило економічне зростання. Іспанія посідає одне з перших місць у світі, поряд з Італією і Францією, з виробництва вина, чому зобов'язана саме малому бізнесу. Центральна роль належить йому також і в туристичній індустрії. Іспанці будують сімейні готелі, тримають ресторанчики і бари, займаються побутовим обслуговуванням [22].

Державна політика Іспанії стосовно розвитку підприємництва спрямована на забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на міжнародних ринках збуту [22]. Як позитивний фактор розвитку малого бізнесу варто зазначити, що у країні практично зведено до мінімуму бюрократію. Тож, щоб оформити підприємство та отримати ліцензію, достатньо 24 годин. Це є одним із рушійних факторів сприятливого клімату для розвитку малого бізнесу. То того ж, існують спеціальні програми з надання допомоги для тих, хто має намір започаткувати свою справу. Наприклад, перші 5 років підприємець не платить податки взагалі, а також має право на безстроковий кредит для розвитку бізнесу. Поручителем в останньому випадку є Держаний інститут офіційного кредитування країни. Результатом умілої державної політики підтримки малого бізнесу є те, що Іспанія посідає 2-3-тє місця за обсягами вироблених товарів і послуг [45].

Аналізуючи викладений вище матеріал, можна дійти висновку, що уряди країн ЄС за основну мету мають саме створення сприятливих умов для якісного функціонування малих та середніх підприємств та полегшення доступу МСП до позикових ресурсів, зокрема завдяки реалізації державних та гарантійних програм. Іншими словами, країни ЄС створюють сприятливе бізнес середовище, що включає в себе інвестиційний клімат, зниження рівня бюрократії та тиску на МСП, врегулювання податкового навантаження тощо.

Тож, основними факторами, що сприяють розвитку МСП є:

- фінансово-кредитна та інвестиційна підтримка;
- податкова підтримка;
- залучення МСП до виконання державних замовлень;
- підтримка експортної діяльності МСП;
- кадрова підтримка;
- підтримка наукових досліджень МСП;
- регіональний розвиток МСП [38, 39].

3.2 Шляхи покращення розвитку МСП в Україні

Враховуючи зарубіжний досвід, варто зазначити, що малий бізнес успішно розвивається за умови постійної й ефективної державної підтримки. Однак, в Україні МСП є незахищеними та досить вразливими до зовнішніх економічних факторів, а також практично не мають виходу на міжнародні ринки.

Для ефективного розвитку малого підприємництва в Україні необхідно створити механізм ефективної взаємодії між державою та підприємницьким сектором. Його відсутність засвідчується тим, що, як вже було зазначено у розділі 1, малі та середні підприємства не становлять вагому частину ВВП в Україні. Становлення МСП в Україні – це тривалий процес, який повинен мати певну етапність, виходячи з економічного стану країни, існуючих проблем на макро- та макрорівнях [18].

Наразі для підтримки малого та середнього підприємництва в Україні розроблена низка нормативно-правових актів, діють норми міжнародних угод і договорів. Проте, через велику кількість нормативно-правових актів, законів та бюрократії, МСП розвиваються надто повільно. Це можна ще пояснити тим, що в даний час підтримка МСП проявляється лише у розробці нових законів, концепцій або програм щодо сприяння розвитку таких підприємств, однак вони не мають дієвого впливу на покращення і полегшення їх функціонування [22].

Європейський досвід показує, що створення інституції чи органу, що безпосередньо займається й несе відповідальність за розвиток та підтримку МСП – це ключовий аспект успіху в даному питанні. Тож, для підтримки та розвитку МСП в Україні першочергово має бути створено збалансоване середовище, що включає у себе комплексну систему підтримки та єдиний орган, що буде відповідальним за загальнодержавну економічну та соціальну політику розвитку і підтримки МСП.

Державна політика стимулювання розвитку і підтримки МСП в Україні має зазнати змін, щоб насправді стимулювати мале та середнє підприємництво

до розвитку. Досвід країн ЄС, що був розглянутий у підрозділі 3.1 свідчить про те, що у країнах ЄС держава підтримує мале та середнє підприємництво як грошима, так й надаючи різноманітні пільги: спрощені умови надання кредитів, державні субсидії, податкові канікули. До того ж, не можна недооцінювати вплив державних та недержавних фінансових грантів, а також залучення МСП до реалізації економічних програм чи взаємодії з органами державної, регіональної та місцевої влади.

Тож, пріоритетними напрямками реалізації державної підтримки МСП в Україні має стати:

- оптимізація та спрощення процедур започаткування підприємницької діяльності в Україні;
- створення ефективної системи підтримки розвитку та моніторингу малого підприємництва в єдиному уповноваженому державою центрі;
- доступність фінансових ресурсів для суб'єктів підприємницької діяльності;
- розроблення і запровадження сучасного механізму надання пільг малому бізнесу;
- розвиток кредитно-фінансових механізмів та впровадження фінансових технологій, спрямованих на розвиток МСП;
- розширення доступу МСП до закупівель для муніципальних та державних потреб, а також для потреб підприємств з державною участю;
- спрямування державних ресурсів на підтримку структурної перебудови економіки з напрямку розвитку малого бізнесу;
- сприяння в просуванні продукції малих і середніх підприємств на регіональний, державний та міжнародний ринки;
- проведення інформаційно-аналітичного моніторингу розвитку малого і середнього бізнесу та розробка заходів державної політики щодо подальшого розвитку підприємництва та стимулювання сталого розвитку [46-53].

ВИСНОВКИ

Малі та середні підприємства є одними із найважливіших учасників національного та регіонального розвитку країни. МСП активно впливають на економічні і соціальні перетворення в державі. Саме їх розвиток стимулює покращення економіки країни, а також веде до досягнення цілей сталого розвитку. МСП має як позитивні характеристики: забезпечення додаткових робочих місць; подолання прихованого безробіття; висока мобільність бізнесу, так й недоліки: висока залежність від держави, труднощі в отриманні кредитів, часті випадки банкрутства тощо.

Сповільнене зростання МСП спричинено низкою труднощів, ризиків та негативних факторів, що можна поділити на 5 груп: фінансові та матеріальні витрати; залучення кредитних коштів; проблеми пов'язані з економічною-суспільною ситуацією в країні; своєчасна реалізація товарів та якісне надання послуг; форс-мажорні обставини. Основними із них в ЄС є: високий рівень бюрократії, труднощі з пошуком джерел фінансування, дефіцит кваліфікованих працівників. В Україні ж до цього списку ще додається обмеженість у доступі до фінансування та кредитування, високий рівень впливу держави, значні економічні ризики, ризики банкрутства, недосконалість податкової та законодавчої систем.

Емпіричний аналіз, був проведений на основі даних із 21 країни ЄС за 2011-2020 роки, показав, що збільшення: рівня злочинності і насильства; гендерного розриву у зайнятості; кількості молоді, що не працює й не навчається негативно впливає на зростання кількості МСП на душу населення. Натомість, позитивний ефект на збільшення МСП має: збільшення тривалості життя; зростання інвестування у сферу бізнесу. Щодо зайнятості на МСП, то негативно впливає: гендерний розрив у зайнятості та збільшення витрат на соціальний захист. А позитивний ефект на зайнятість на МСП мають: підприємства, що мають іноземний контроль (опосередковано); збільшення тривалості життя; збільшення середнього доходу громадян.

Ми дійшли висновку, що оскільки на вище перелічені фактори прямо чи опосередковано має вплив держава, то й вирішити ці проблеми можна за рахунок тих чи інших державних механізмів; впровадження систем підтримки МСП від державної, регіональної, місцевої влади; покращення рівня життя в країні в цілому.

Ведення малого бізнесу у країнах Європейського союзу, на противагу українському, відрізняється значною підтримкою з боку державної влади. На розглянутому досвіді Польщі, Німеччини, Франції, Великобританії та Іспанії, було доведено, що держави в ЄС активно сприяють розвитку малого та середнього бізнесу. За основну мету вони мають створення сприятливих умов для якісного функціонування МСП та полегшення їх доступу до позикових ресурсів, зокрема завдяки реалізації державних та гарантійних програм. Уряд ЄС запроваджує низку механізмів для стимулювання розвитку і підтримки МСП, а саме: фінансово-кредитну та інвестиційну підтримка; податкову підтримку; залучення МСП до виконання державних замовлень; регіональний розвиток тощо.

Для ефективного розвитку малого підприємництва в Україні необхідно створити механізм ефективної взаємодії між державою та підприємницьким сектором. Для підтримки та розвитку МСП в Україні першочергово має бути створено збалансоване середовище, що включає у себе комплексну систему підтримки та єдиний орган, що буде відповідальним за загальнодержавну економічну та соціальну політику розвитку. Пріоритетними напрямками реалізації державної підтримки МСП в Україні має стати: вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює підприємницьку діяльність; доступність фінансових ресурсів для суб'єктів підприємницької діяльності; розроблення і запровадження сучасного механізму надання пільг малому бізнесу; розвиток кредитно-фінансових механізмів та впровадження фінансових технологій, спрямованих на розвиток МСП; розширення доступу МСП до закупівель для муніципальних та державних потреб; сприяння в просуванні продукції малих і середніх підприємств на регіональний, державний та міжнародний ринки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. OECD. Small Businesses, Job Creation and Growth: Facts, Obstacles and Best Practices, 2018.
2. Ажнюк М. О., Передрій О. С.. Основни економічної теорії. – навч.посіб. URL: https://pidru4niki.com/18421120/politekonomiya/pidpriyemnitstvo_sut_vidi_pidpriyemnitstko_yi_diyalnosti
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития. (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). / Й.Шумпетер. — М.: Прогрес, 1982. — 455 с.
4. Шульженко Ф.П. Соціально-правова держава: сутність, проблеми політичної модернізації. «Політичні інститути та процеси (політичні науки)». Київ, 2009. 412 с.
5. Господарський кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
6. Іванілов О. С.. Економіка підприємства – підручник. URL: https://pidru4niki.com/17190512/ekonomika/maliy_biznes
7. Чабан І. Ю., Остафійчук Г.П. Суть малого та середнього підприємництва. Маркетинг і контролінг: сучасні виклики підприємств, Київ, 2017 р. URL: <http://elar.nung.edu.ua/bitstream/123456789/6091/1/6696p.pdf>
8. Варналій З.С. Мале підприємництво: Основи теорії і практики: Монографія // З.Варналій, -3-тє вид., стереотипне. -К.: Знання, 2005. - 302 с. , с. 89
9. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
10. Eurostat. Database. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
11. Schneider, F. (2003). The Size and Development of The Shadow Economies and Shadow Economy Labor Force of 22 Transition and 21 OECD Countries: What Do We Really Know?. Round Table Conference on the Informal Economy, Sofia, Bulgaria, April 18-20, 2002.
12. Аyyаgаrі, M., Beck, T., and Demirguc-kunt, A. (2003). Small and Medium Enterprises across the Globe: A New Database. Washington, DC: World Bank.
13. Безугла. Л. С. Державна підтримка малого та середнього бізнесу за допомогою організаційно- маркетингових заходів/Л.С. Безугла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3479>
14. Матеріали з порталу виконавчої влади «Урядовий портал». URL: <http://www.kmu.gov.ua>.
15. Федоренко С.В. Проблеми розвитку малого бізнесу в Україні. *Економіка та держава*. 2008. № 5. С. 4–6.
16. Дикань О.В. Розвиток малого бізнесу в Україні: проблеми та шляхи забезпечення. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. № 57. С. 58–66
17. Мірошник Р. О., Прокоп'єва У. О., Розвиток малого і середнього бізнесу в Україні: проблеми і перспективи, *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. № 1, 2020 , с. 63 -71.
18. Максименко Н.Д. Проблеми розвитку малого бізнесу в Україні/Н.Д.Максименко // *Вісник НТУ «ХП»*. - 2013 №6(980), - 128-131 с.
19. Варналій З.С. Державна регуляторна політика у сфері малого підприємництва // З.С. Варналій, І.С. Кузнєцова. – К.: 2009. – 76-81 с.
20. The Challenges Facing European SMEs, 2019. URL: https://www.british-business-bank.co.uk/wp-content/uploads/2019/11/going-digital-the-challenges-facing-european-smes-european-sme-survey-2019_2.pdf
21. Ольвінська Ю. О. Особливості державного регулювання малого підприємництва у країнах світу. *Державне управління: удосконалення та розвиток* № 2, 2015. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=814>

22. Квасниця О., Особливості державної підтримки малого бізнесу у зарубіжних країнах . Світ фінансів, №2, 2012. С. 177 -187. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/14622/1/Особливості%20державної%20підтримки%20малого%20бізнесу%20у%20зарубіжних%20країнах.pdf>
23. F. Pissarides. Is lack of funds the main obstacle to growth? EBRD's experience with small- and medium-sized businesses in Central and Eastern Europe. Journal of Business Venturing, 14 (5)(1999), pp. 519-539. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0883902698000275>
24. A. Richter, M. Schaffer. The performance of de novo private firms in Russian manufacturing. Enterprise Restructuring and Economic Policy in Russia (1996), pp. 253-274
25. Q. Yin. A study on the dilemma of China's small business finance. Doctoral Dissertation. Southwestern University of Finance and Economics (2012)
26. H. Ji. The reasons and solutions for Chinese SMEs' financing dilemma. Journal of special zone economy in China, 2 (2011), pp. 219-221
27. Nida Masroor, Muhammad Asim, SMEs in the Contemporary Era of Global Competition. KUBS, University of Karachi, Karachi 74600, Pakistan. URL: <https://v.gd/ZwcRLP>
28. Організація економічного співробітництва та розвитку. Дані. URL: <https://data.oecd.org>
29. Robert T. Greenbaum, George E. Tita. The Impact of Violence Surges on Neighbourhood Business Activity. Urban Studies, 2004 URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1080/0042098042000294538>
30. Hao Fe, Viviane Sanfelice. How bad is crime for business? Journal of Urban Economics, 2022.
31. Closing the gender pay gap: the benefits for business. European Commission, 2010. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=816&furtherNews=yes>
32. Scott Shane, Why encouraging more people to become entrepreneurs is bad public policy, Small Business Economics , 2009 URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11187-009-9215-5>
33. Ronald Dominicé, Julia Minici. Small Enterprise Impact Investing. Symbiotics, 2013 URL: <https://symbioticsgroup.com/wp-content/uploads/2015/08/Small Enterprise Book web.pdf>
34. Салтикова Г. В., Яременко А. Г. Перспективи розвитку інвестиційного потенціалу України. Економічні проблеми сталого розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених імені професора Балацького О. Ф., 2020. С. 96-98.
35. Денисенко, П.А., Кубатко О.В., Шкарупа О.В., Яременко А.Г. Інтелектуалізація господарських процесів у напрямі досягнень цілей сталого розвитку [Текст] / П.А. Денисенко, О.В. Кубатко, О.В. Шкарупа, А.Г. Яременко // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2021. – № 3. – С. 190-196. – DOI: 10.21272/1817-9215.2021.3-21. URL: https://visnyk.fem.sumdu.edu.ua/issues/3_2021/21.pdf
36. Воронич К. М. Міжнародний досвід організації малого бізнесу та можливість його впровадження в Україні. Науковий вісник НЛТУ України. 2011. вип. 21. с. 184-189
37. Загорійчук Т.М. Міжнародний досвід стимулювання розвитку малого й середнього бізнесу та можливість імплементації його в Україні. Сучасні проблеми економіки та фінансів. С. 102-104. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/31776/SPEF_2018_53.pdf?sequence=1
38. Капітан В. О., Зарубіжний досвід формування державної стратегії розвитку малого бізнесу задля забезпечення зайнятості населення , Інвестиції: практика та досвід No 4/2017. С. 115-119. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/4_2017/25.pdf
39. Підтримка малого та середнього бізнесу у світі. Європейський інформаційно-дослідницький центр, 2016. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28947.pdf>

40. Сотник І. (2018) Підприємництво, торгівля та біржова діяльність / І. Сотник, Л. Таранюк. – Суми: Університетська книга, 2018. – 572 с.
41. Бей О., Томсон Г. Зарубіжні практики розробки стратегій розвитку малого підприємництва на регіональному рівні. – К.: К.І.С., 2013. – 48 с.
42. Бедринець М. Д., Сурженко А. В. Фінансовий менеджмент у малому бізнесі – К. : «Центр учбової літератури», 2016. URL:https://pidru4niki.com/87626/finansi/zarubizhniy_dosvid_derzhavnoyi_pidtrimki_malogo_biznesu
43. Поліщук Г. О. Державна підтримка розвитку малого підприємництва: вітчизняний та зарубіжний досвід / Г. О. Поліщук // Актуальні проблеми державного управління. - 2017. - № 1. - С. 146-154. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2017_1_24
44. Левина Е. И. Механизмы государственной поддержки МСП в зарубежных странах. Журнал «Социально-экономические явления и процессы», 2009 (№ 2).
45. Ландобасо Андрію. Розвиток малого бізнесу в Іспанії Громадський рух "Нова ініціатива" / Андрію Ландобасо. [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://donklass.com/home/634-razvitie-malogo-biznesa-v-ispanii.html>
46. Рижаківа Г. М., Роль і місце малого підприємництва в національній економіці України. Ефективна економіка № 1, 2011. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=450>
47. Сотник І.М. (2016) Мотиваційні механізми дематеріалізаційних та енергоефективних змін національної економіки : монографія / за заг. ред. доктора екон. наук, проф. І. М. Сотник. – Суми : Університетська книга, 2016. – 368 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/80197>
48. Экономика развития: учебное пособие / под ред. д.-ра экон. наук, проф. Л. Г. Мельника, канд. экон. наук А. Вик. Кубатко. Сумы : «Университетская книга», 2017. 352 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/80184>
49. Економіка підприємства : підручник / за заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника. - Суми : Університетська книга, 2012. - 864 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/80106>
50. Сотник І. (2018) Підприємництво, торгівля та біржова діяльність / І. Сотник, Л. Таранюк. – Суми: Університетська книга, 2018. – 572 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/80114>
51. Мельник Л. Г., Карінцева О. І. (2021) Економіка і бізнес : підручник / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Карінцевої. Суми : Університетська книга, 2021. 316 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/83721>
52. Мельник, Л., Ковальов, Б. (2020). Проривні технології в економіці і бізнесі (Досвід ЄС та практика України у світлі III, IV, і V промислових революцій. Сумський державний університет, с. 180. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/79621>
53. Іваницька С. Б. Перспективи розвитку малого та середнього підприємництва. Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics», №18, с. 49-54, 2019. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/issue/18-2019/ivanytska.pdf>